

Для посилання:

Лиховид О. Р. Шкільний підручник як засіб формування краєзнавчих знань учнів основної школи у процесі вивчення географії [Текст] / О. Р. Лиховид // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. – К. : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – 800 с. – С. 207–214.

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАНЬ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ

О. Р. Лиховид,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Г. Сковороди»

Постановка проблеми. Розвиток української нації, становлення і розбудова демократичної України детермінує модернізація національної системи освіти й виховання молодого покоління. Низка державних документів («Закон України про загальну середню освіту», «Концепція 12-річної середньої загальноосвітньої школи», «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Доктрина розвитку національної освіти в Україні у XXI столітті» та інші нормативні документи) визначають проблеми освіти й виховання дітей як державну справу.

Отже, оптимальною освітньою моделлю відкритого демократичного суспільства, яка утверджує світоглядні орієнтири національного виховання, що гармонізують наукові знання і соціальні норми, культурні цінності й духовні святині, є саме та, що забезпечує інтелектуальний і культурний розвиток, моральну вихованість і національну самосвідомість [3; 4; 5].

Реформа освітньої системи визначає завдання – реалізацію принципу особистісної зорієнтованості навчально-виховного процесу в усіх ланках освіти, що знаходить свій вияв у підпорядкуванні основних засобів навчально-виховного процесу творенню і самотворенню особистості, розкриттю творчих можливостей індивіда і сприяння її розвитку. Національна система виховання, головною метою якої є формування особистості громадянина, покликана закласти основи демократичного світогляду особистості, виховувати здатність до критичного мислення, уміння відстоювати свої права, інтереси, переконання, виявляти толерантність до поглядів іншої людини, керуватися у вияві соціальної активності демократичними принципами й моральними нормами, визнаними суспільством. У структурі особистості як активного суб'єкта суспільства важливе місце відводиться саме краєзнавчій діяльності особистості, сутність якої складає любов до рідного краю, патріотизм, інтерес і творче ставлення до краєзнавчої роботи, потреба у здобутті краєзнавчих знань завдяки вивченню історичного минулого і шанобливого ставлення до спадщини, народних традицій і звичаїв.

Мета статті – розкрити методичні засади формування краєзнавчих знань учнів основної школи у процесі вивчення географії засобами підручника.

Основна частина. Характерною ознакою сьогодення в організації і здійсненні краєзнавчої роботи, а особливо з підлітками, є посилення національного, етнопедагогічного, історико-археологічного спрямування змісту цієї роботи на основі реалізації краєзнавчого принципу, поєднання глибоких національних традицій гуманістичної й гуманітарної освіти з орієнтацією саме на загальнолюдські гуманістичні цінності. Відповідно, як свідчать результати нашого дослідження, нині в загальноосвітніх школах особливо простежується активізація використання на уроках географії, біології та інших предметів краєзнавчого матеріалу, посилення краєзнавчої роботи й вивчення природничих наук. Свідченням цього є впровадження курсу географії рідного краю в школах усіх областей країни і створення навчальних посібників, атласів і хрестоматій з цього предмета. Насамперед, це стало можливо за рахунок наукових розвідок, що їх здійснили Я. Жупанський, М. Костриця, М. Крачило, В. Круль, В. Обозний, М. Паламарчук, В. Серебрій, М. Соловей, П. Тронько, П.

Шищенко та інші. Останнім часом знайшли висвітлення на рівні дисертаційних досліджень різноманітні аспекти досліджуваної проблеми: організація краєзнавчої роботи учнів у процесі вивчення географії основної школи (В. Бенедюк [1]), розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні (О. Костюкова [6]), краєзнавча підготовка вчителя (В. Обозний [9]), педагогіка та психологія туристсько-краєзнавчої діяльності учнів (А. Остапець [10]), краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах (М. Соловей [15]).

Аналіз психолого-педагогічної літератури дав змогу зробити висновок про те, що поступове накопичення знань про рідний край зумовило необхідність використання краєзнавчого підходу до вивчення дисциплін природничого циклу, а згодом до реалізації краєзнавчого принципу й упровадження у шкільний навчально-виховний процес навчального предмета «Краєзнавство». Отже, становлення краєзнавства як навчального предмета тісно пов'язане зі становленням та історією розвитку нашої державності. Вивчення минулого географічного краєзнавства важливе для правильної і повної оцінки його сучасного і передбачення майбутнього розвитку.

Краєзнавчий принцип, на думку Р. Рудницької та Т. Бабакова, співвідноситься зі структурою змісту навчального матеріалу, яка дає змогу зіставити теоретичні знання учнів з результатами дослідження рідного краю [11], визначається як нормативне положення, яке характеризує загальну стратегію вирішення завдань освіти на основі взаємозв'язку загального й особливого. Зокрема, О. Тімець логічно доводить думку про те, що краєзнавство можна кваліфікувати і як метод, беручи до уваги синтетичне вивчення якої-небудь відносно невеликої території, вичленованої за адміністративною, політичною чи господарською ознакою [15, 32]. У такому випадку формування краєзнавчих знань учнів основної школи оптимізується інтегративними завданнями й уроками у процесі навчання предметів природничого циклу.

Сучасні українські дослідники-краєзнавці М. Костриця, М. Крачило; В. Обозний уживають термін краєзнавчий підхід – систематичне встановлення зв'язків між теоретичними знаннями, здобутими на уроках географії, хімії, біології зі знаннями, отриманими учнями за безпосереднього дослідження природного середовища краю, що, на їхню думку, дає змогу досягти краєзнавчої спрямованості освіти і забезпечити розв'язання загальних завдань освіти у взаємозв'язку з організацією пізнання особливостей, збереження й поліпшення учнями стану навколишнього середовища в рідному краї. Дефініцію «краєзнавство» витлумачують на загальнотеоретичному і науково-педагогічному рівнях. На загальнотеоретичному рівні під краєзнавством розуміють складний соціокультурний феномен, сукупність видів діяльності людей, спрямованої на пізнання особливостей рідного краю, розробку і здійснення заходів, що сприяють його прогресивному розвитку.

У нашому дослідженні виходитимемо з науково-педагогічного тлумачення краєзнавства: «шкільне краєзнавство» – це освітньо-виховна робота, спрямована на всебічне вивчення в урочний і позакласний час частини країни (області, району, міста, селища), під час якої в учнів накопичується досвід взаємодії з природним і соціальним оточенням. Натомість краєзнавча робота у педагогічних розвідках визначається як складова частина шкільного навчально-виховного процесу, орієнтованого на краєзнавчий підхід. Вона спрямована на активізацію діяльності учнів (урочну, позакласну), пов'язану з вивченням ними природних, культурно-історичних і соціально-економічних особливостей рідного краю, виявленням екологічних проблем своєї місцевості, пошуком і практичним здійсненням доступних для учнів способів їх рішення. Краєзнавча робота реалізується через краєзнавчу діяльність, що передбачає вивчення учнями рідного краю безпосередньо в природі чи пункті проживання.

У навчально-виховному процесі поняття «рідний край» означає територію адміністративної одиниці, яка вивчається шляхом ознайомлення з краєзнавчою літературою й іншими засобами регіонального мистецтва, картографічним матеріалом, а також безпосередніх спостережень і досліджень під час походів, екскурсій, польової практики. Так, К. Строев і О. Тімець межі рідного краю розуміють більш широко, оскільки підготовка

вчителів до краєзнавчої роботи дає змогу здійснити краєзнавчу роботу «не тільки в тих місцях, де вони проживають, а й у тих, де навчаються, та в регіонах подальшої роботи після закінчення вищого навчального закладу [14; 15, 30]».

У контексті проблеми нашого дослідження важливим є також питання теоретичних й організаційно-практичних аспектів краєзнавчої підготовки вчителя як однієї з умов ефективного здійснення краєзнавчої роботи в загальноосвітньому навчальному закладі. Цінною для нашого дослідження є розвідка В. Обозного щодо структури краєзнавчої педагогічної освіти як соціокультурного феномена, як процесу і результату становлення професійного фахівця, який, засвоївши багатства регіональної культури, здатний перетворювати їх на педагогічну інформацію та використовувати у своїй професійній діяльності [9].

На важливості належної підготовки вчителів до краєзнавчої роботи наголошують Т. Міщенко й О. Тімець [8; 15], підкреслюючи визначальну роль мотиваційно-ціннісних установок учителя на реалізацію функцій краєзнавства як засобу зв'язку виховання з життям, оскільки діалог учень-учитель може бути успішно налагодженим за умови активності обох учасників і, насамперед, глибокої переконаності у правильності його ведення вчителем.

Готовність учителя до краєзнавчої роботи визначається умінням цікаво, послідовно й образно викладати зміст навчальних предметів на основі реалізації краєзнавчого принципу й з урахуванням індивідуально-вікових особливостей і життєвого досвіду учнів; формувати любов до рідного краю і свого народу; розвивати пізнавальний інтерес до культурно-історичного і соціально-економічного життя рідної землі; формувати цілісну систему загальнонаукових, краєзнавчих знань і понять під час викладання предметів природничого циклу; планувати й організувати роботу учнів з різноманітними краєзнавчими джерелами; організувати й проводити різноманітну діяльність з дослідження рідного краю; формувати навички природоохоронної діяльності й екологічну культуру учнів; доцільно використовувати в урочний і позаурочний час форми, методи і прийоми краєзнавчої роботи; залучати школярів до життя найближчого соціокультурного середовища й країни в цілому; впливати на емоційно-вольову й розумову сфери учнів за допомогою краєзнавчого матеріалу і різноманітних форм і методів краєзнавчої роботи; аналізувати соціально-економічні і культурні явища, процеси, що відбуваються в регіоні і держави в цілому, передавати здобуті краєзнавчі знання підростаючому поколінню.

Здійснення краєзнавчої роботи ґрунтується на предметному або діяльнісному підході, який був і залишається провідним. Перехід до особистісно орієнтованого навчання означає перенесення акценту з предмета діяльності на особистість учня. Знання, уміння й навички ми розглядаємо не як мету чи результат педагогічного процесу, а як засоби розвитку особистості, виявлення нею власного внутрішнього творчого потенціалу. З огляду на це найголовнішим завданням сучасної загальноосвітньої школи є не просто підготовка учня-інтелектуала, а формування особистості з активною життєвою позицією, здатної швидко адаптуватися й активно, творчо діяти в сучасних умовах. Краєзнавча діяльність має в цьому аспекті забезпечувати особистісно орієнтований і гармонійний розвиток особистості учня під час опанування ним конкретних складових регіональної культури, історії, досвіду минулих поколінь. За таких умов краєзнавча діяльність є засобом реалізації нагальних освітніх завдань, адже в умовах особистісно орієнтованого навчання вона має значний потенціал для всебічного гармонійного розвитку особистості учня. У процесі краєзнавчої діяльності учні набувають рис, необхідних їм не лише для навчальної діяльності, а й для подальшого життя [7], і у такий спосіб вчать бути самостійними, відповідальними. Це стає можливим тому, що учні, вивчаючи природу, культуру, історію, побут рідного краю, значну частину роботи виконують самостійно: ознайомлюються з різними джерелами краєзнавчої інформації, складають схеми, плани, карти, оформлюють зібраний краєзнавчий матеріал, готують звіти, оволодівають новими способами здобуття знань про навколишній світ [9].

Наявність дослідницького елемента в екскурсіях дає змогу створити умови розуміння учнем того, що потреба у досліді впливає органічно з дійсності. Вивчення живої природи,

на нашу думку, постає ціннісним аспектом, що дає змогу розв'язати проблему сутності життя, сучасної екологічної ситуації. Природничо-науковий світогляд містить біологічну картину світу через розкриття основних законів світобудови, законів функціонування біосфери як системи, виду (людства), популяції (суспільства), організму (індивідуума) у їх взаємозв'язку. Формування у процесі краєзнавчої роботи в учнів цілісних знань про живу природу дає змогу сформуванню також глибокі переконання в цілісності й системності живої природи, визначити стратегію поведінки учня в сучасних умовах.

Краєзнавство як навчальний предмет і як напрям виховної роботи загальноосвітньої школи є також дієвим засобом формування в учнів любові до рідного краю, патріотизму, готовності до природоохоронної діяльності, дотримання моральних норм спілкування в соціумі та взаємодії з об'єктами природи. Вивчення природно-територіальних комплексів, зміна ландшафтів малої Батьківщини, відвідування природних пам'яток, економічних підприємств є основою для сприйняття учнем значення природи для суспільства, здобуття знань про вплив людини на неї, формування власної оцінки взаємодії людини й навколишнього середовища.

Отже, краєзнавча робота сприяє вихованню свідомого морально зрілого громадянина, патріота, набуттю ним соціального адаптаційного досвіду, формуванню духовності, інтелектуальної, моральної, естетичної, трудової, екологічної культури. Аналіз результатів здійсненого дослідження свідчить, що ефективність навчальної діяльності у процесі оволодіння краєзнавчими знаннями переважно залежить від професіоналізму вчителя, його готовності до здійснення краєзнавчої роботи: уміння виявити й показати своїм вихованцям культурно-історичну цінність простих, на перший погляд, речей (документів, споруд, пам'яток), з якими учні стикаються щодня. Це вимагає відповідного рівня професійної підготовки: наявності не тільки фактичних знань з багатьох галузей (історія, література, біологія, географія, економіка), а й уміння вільно орієнтуватися в потоці сучасних культурно-історичних і соціально-економічних проблем рідного краю, активно залучати учнів до їх вивчення. Не менш важливим, як свідчать результати нашого дослідження, є необхідність сформованих умінь методично правильного проведення різноманітних форм краєзнавчої роботи (гуртки, екскурсії, походи, вікторини, диспути, круглі столи, рольові ігри тощо). Отже, краєзнавча робота в загальноосвітній школі є результатом спільної, безумовно, творчої діяльності вчителя й учнів.

Краєзнавча освіта формує поняття про правильний життєвий орієнтир, який визначається шляхом порівняння зі взірцем. Ідеали можуть відігравати спонукальну роль, якщо вони конструюються особистістю не тільки на основі загальнолюдських цінностей, але й тісно пов'язані з цінностями національними – культурою, традиціями. Значення еталонів (постаті національних героїв, патріотів, особистостей, які присвятили своє життя служінню Батьківщині) у моральному вихованні є незаперечним, слугуючи також матеріалом, на основі якого особистість вибудовує свої взірці, співвідносить їх характеристики з власними реальними та потенційними можливостями, забезпечуючи побудову реалістичних алгоритмів у життєдіяльності згідно з ідеалами. Окреслена педагогічна проблема може бути розв'язаною за умови усвідомлення провідного ідеалу, до якого маємо прагнути і який за свою сутність зумовлює провідну мету виховання особистості. Ідеалом є першообраз, ідеал, взірець досконалості, вершинна мета людських устремлінь. Звідси під виховним ідеалом, услід за М. Стельмаховичем, розуміємо еталон взірцевої особистості, що слугує головним орієнтиром у вихованні молодого покоління [13, 2].

Підсумовуємо, моральна спрямованість краєзнавчої роботи учнів у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи визначає сутність мотивів і ставлень до соціальних явищ найближчого оточення, забезпечує смислову єдність системи найважливіших життєвих намірів особистості й у такий спосіб формує стійкі здатності протистояти негативним впливам соціального оточення, виявляти відносну самостійність. У цьому контексті сформована моральність особистості забезпечує високий рівень її ідейної переконаності, забезпечує упевненість у значущості й життєвій необхідності сформованих

власних моральних цінностей, здатності до їх неухильного дотримання як умови самоствердження й самореалізації себе як члена колективу чи громади.

Виявом моральної спрямованості навчально-виховного змісту навчального краєзнавчого матеріалу, краєзнавчої роботи учнів у загальноосвітній школі є сформована громадянська позиція особистості, що ґрунтується на сформованих моральних нормах і цінностях. Одним з чинників, що детермінує вияв зазначених компонентів, є національна самоідентифікація учня, яка, за нашим висновком, найбільш повно виявляється в активному вивченні культури, історії, природи рідного краю, що безпосередньо стає можливим під час здійснення краєзнавчих чи екологічних проєктів, піклуванні про об'єкти природи у процесі практичної природоохоронної роботи, дослідницької діяльності, проведенні різноманітних соціально значущих масових заходів, актуалізації свідомої суспільно-політичної позиції.

Цінним для нашого дослідження є твердження М. Боришевського про те, що визначальна роль єдності навчально-пізнавальної й практичної соціально значущої роботи полягає у становленні особистості завдяки формуванню психологічних механізмів (мотиви, інтереси, потреби), що наповнюють свідомість індивіда. Зазначені механізми можуть активно функціонувати «за наявності» у свідомості та підсвідомості учня інтегруючого і стимулюючого начала або чинників, у ролі яких виступає певна життєво важлива ідея... Якщо така ідея відзначається соціально позитивним змістом, має морально цінне навантаження, вона спричиняє розвивальний ефект у ... свідомості, а також може конструктивно впливати на ... систему особистості загалом [2, 29–30]». У контексті означеного є всі підстави для висновку, що організація навчальної діяльності учнів у процесі оволодіння ними краєзнавчими знаннями виконує, насамперед, розвивальну функцію інтелекту особистості, формування її наукового світогляду, а також виховну функцію, водночас сприяючи активному формуванню найважливіших рис гармонійно розвиненої особистості з високою громадянською позицією та моральною вихованістю.

Способи і можливості реалізації особистісних цінностей актуалізують гуманістичні тенденції, вимагають відходу від раціоналістичних, прагматичних імперативів сучасної епохи, яка потребує людини знаючої, творчої, ініціативної і водночас інноваційно мислячої. Учений-філософ сучасності В. Кремень переконливо доводить, що сучасний навчально-виховний процес загальноосвітньої школи має базуватися на інтегральному підході до пізнання й самопізнання людини, до взаємодії на новому фундаменті двох напрямів науки – природничого й гуманітарного, що дає змогу виводити знання на принципово інший рівень, що передбачає розуміння біології, психіки, соціальних і культурних характеристик людського існування у світі. Отже, перед філософією освіти й виховання постають такі завдання, які вимагають інноваційного підходу і творчої, інноваційної культури мислення.

Дотримання послідовності в оволодінні учнями національною культурою, моральними нормами суспільства передбачає, за нашим припущенням, її вивчення на рівні рідний край – рідний народ – і аж до вивчення культури інших народів і має обов'язково базуватися на творчому сприйнятті здобутої інформації у процесах творчої реалізації на практиці засвоєних краєзнавчих знань, практичних умінь і навичок їх застосування.

Самореалізація учнів під час засвоєння краєзнавчих знань у процесі навчання природничих предметів сприяє активізації пізнавальної діяльності, перебуває у тісному зв'язку з внутрішньою регуляцією поведінки (саморегуляцією), оскільки саморегуляція є умовою реалізації в діяльності активної позиції особистості стосовно навколишнього світу.

Література

1. Бенедюк В. В. Організація краєзнавчої роботи учнів у процесі вивчення фізичної географії основної школи (V-IX класи) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання географії» / В. В. Бенедюк. – К. : 1999. – 21 с.
2. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості [Текст] / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 29–33.

3. Закон України «Про загальну середню освіту» [Текст]. – К. : Міленіум, 2001. – С. 103–127.
4. Концепція 12-річної загальноосвітньої школи: за станом на 17 серпня 2000 р. / Міністерство освіти і науки України [Текст] // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2000. – № 21. – С. 10–30.
5. Концепція національного виховання [Текст] / Міністерство освіти і науки України // Рідна школа. – 1995. – № 6 – С. 18–25.
6. Костюкова О. М. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст. : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. : спец. 07.00.01. «Історія України» / О. М. Костюкова. – Харків, 2003. – 22 с.
7. Мамирова К. Н. Краеведческие знания в повышении качества и практической направленности в обучении [Текст] / К. Н. Мамирова // Сов. педагогика. – 1988. – № 5. – С. 28–31.
8. Міщенко Т. М. Педагогічні основи підготовки майбутніх учителів до краєзнавчої роботи в сільській школі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Тетяна Михайлівна Міщенко. – Черкаси, 2001. – 243 с.
9. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти [Текст] / Василь Васильович Обозний ; [за ред. проф. Л. П. Вовк]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 254 с.
10. Остапец А. А. Педагогика и психология туристско-краеведческой деятельности учащихся: метод. рекомендации [Текст] / Александр Александрович Остапец. – М. : РМАТ, 2001. – 87 с.
11. Рудницька Н. Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект [Текст] / Н. Ю. Рудницька // Вісн. Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2003. – № 12. – С. 230–233.
12. Серебрій В. С. Туристсько-краєзнавча робота: проблеми і перспективи [Текст] / В. С. Серебрій // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2008. – № 24. – С. 6–8.
13. Стельмахович М. Г. Виховний ідеал української народної педагогіки [Текст] / Мирослав Гнатович Стельмахович // Початкова школа. – 1998. – № 6. – С. 1–4.
14. Строев К. Ф. Краеведение [Текст] / Константин Федосеевич Строев. – М. : Просвещение, 1974. – 144 с.
15. Тімець О. В. Краєзнавство і туризм [Текст] / Оксана Володимирівна Тімець. – К. : Знання, 1999. – 120 с.

У статті порушується питання ефективного формування краєзнавчих знань учнів основної школи у процесі вивчення географії засобами підручника. Окреслено шляхи розвитку краєзнавчої освіти. Автором розкрито роль краєзнавства у формуванні особистості, подано рекомендації оптимального формування краєзнавчих знань засобами підручника у процесі вивчення географії. Звернено увагу на взаємозв'язок освітньої і виховної функцій краєзнавства.

Ключові слова: краєзнавчі знання, учні основної школи, природничі предмети.

В статье раскрывается вопрос эффективного формирования краеведческих знаний учеников основной школы в процессе изучения географии посредством учебника. Описаны пути развития краеведческого образования. Автором раскрыта роль краеведения в формировании личности, даны рекомендации оптимального формирования краеведческих знаний посредством учебника в процессе изучения географии. Обращено внимание на взаимосвязь образовательной и воспитательной функций краеведения.

Ключевые слова: краеведческие знания, ученики основной школы, природоведческие предметы.

The article deals with the issue of effective formation of local history knowledge of basic school pupils in the study of geography through the tutorial. We describe the development of local history education. The author has disclosed the role of local history in shaping personality, recommendations optimum formation of local history knowledge through textbooks in the study of geography. Attention is paid to the relationship of education and educational functions of local lore.

Keywords: natural history knowledge, basic school, its natural history subjects.